

„Ö-ző nyelvjárás Debrecenben”

I.

Bár a történeti nyelvjáráskutatás új ága a magyar nyelvtudomány-nak, és még csak most tisztázza problémáit, módszereit is, mégis régi nyelvünk nyelvjárásiasságáról már nyelvtudományunk úttörői nyilvánították véleményüket. RÉVAI és tanítványai két nyelvjárását különböztetik meg a régi magyar nyelvnek (vö. NyK. VII, 381). HUNFALVY PÁL szerint az ómagyar nyelvben is voltak nyelvjárások (Magyarország Ethnographiája. 385; vö. MNy. XXI, 53). Az ilyen, keveset mondó megállapításokat a múlt század utolsó negyedében kezdik felváltani az egyes nyelvemlékek tájnyelvi sajátosságainak megállapítását célzó vizsgálatok. Egyik első fecskéje ennek a módszernek és bizonyos iskolát teremtő kísérletnek SIMONYI ZSIGMOND tanulmánya (A „Halotti Beszéd” tájnyelvi sajátosságai: Nyr. IX, 145—9). A magyar nyelvjárásokkal kapcsolatos kérdések tisztázásában amúgy is jelentős szerepet vitt BALASSA JÓZSEF Codexeink és a nyelvjárások címmel közöl értekezést a Hunfalvy-Albumban (Bp., 1891.; vö. HORGER: Nyr. XXVI, 193). Ekkor kezdődik egyes kódexeink monografikus feldolgozása a nyelvjárási jelleg megállapítására.¹ A megállapított nyelv(járás)i sajátosságokat megpróbálják helyhez is rögzíteni.

Ennek a kísérletnek megvannak a maga veszélyei, amelyekre akkor nem figyeltek fel eléggé. Azt meg lehet állapítani, hogy milyen nyelvjárási sajátosságok jellemzik ezt vagy azt a kódexünket vagy bármely más nyelvemlékünket, de nem tudjuk megállapítani, melyik területre volt jellemző az a nyelvállapot a nyelvemlék iratása idején. Ezt csak perdöntő külső bizo-

¹ Vö. KAUSCH MIHÁLY, A Tihanyi codex nyelvezete. 1891. VEINSTEIN-HEVESS KORNÉL, A Jordánszky és Érdy Codex: Nyr. XXIII; a nyelvjárás egyezése i. li. 400—4. HORGER ANTAL, Ráskai Lea nyelvjárása: Nyr. XXVI, 193—202, 245—51. SZAKÁCS BÉLA, A Vitkovits-codex nyelvi sajátosságai. Győr, 1898; vö. RUBINYI: Nyr. XXXVII, 35. SIMONYI KÁLMÁN, A Lobkoytzt kódex hang- és alaktani sajátosságai. 1898. FISCHER IZIDOR, Az Ehrenfeld-kódex nyelvjárása. Bp., 1902; vö. SIMAI ÖDÖN: Nyr. XXXIV, 516—9. NÉMET GÁBOR, A Vitkovits-kódex nyelvjárása. Bp., 1907; vö. RUBINYI: Nyr. XXXVII, 35—6. ERDÉLYI LAJOS, Legrégibb bibliánk nyelvjárásához: Nyr. XLI, 146—8. ERDÉLYI LAJOS, A Halotti Beszéd mint nyelvjárási emlék: Nyr. XLIII, 293—301. ERDÉLYI LAJOS, A Halotti Beszéd nyelvjárása: Nyr. XLIII, 7—11, 61—5. ERDÉLYI LAJOS, A Gyulafehérvári Glosszák nyelvjárásához: MNy. X, 30—1. LOSONCZI ZOLTÁN, Kódexeink és a nyelvjáráskeveredés: Nyr. XLV, 280—9, 373—80; vö. ZOLNAI: Nyr. XIX, 414. KILÁR ISTVÁN, A magyar kódexeknek nyelvi sajátosságai: NyF. 74. sz.; vö. Nyr. XLV, 397—9. ERDÉLYI LAJOS, A Halotti Beszéd mint nyelvjárási emlék: NyF. 71. sz.; vö. KOVÁCS MÁRTON = SIMONYI ZSIGMOND: Nyr. XLV, 261—2, LOSONCZI ZOLTÁN: Nyr. XLVI, 42—4 stb.

nyítékok alapján lehetne megnyugtató módon eldönteni. Az ugyanis, hogy valamely régi nyelvemlékünk nyelvjárása valamilyen módon kapcsolatba hozható valamely mai nyelvjárással, még nem bizonyítja azt, hogy az emléket azon a területen írták. A nyelvjárasi határok állandóan mozgásban vannak s voltak a múltban is, így szinte semmi biztosítékunk sincs arra nézve, hogy a mai nyelvjárasi határok egybeesnek kódexeink és régebbi nyelvemlékeink korának nyelvjárasi határaival. Utalok a Pais-émlékkönyvben megjelent dolgozatomra (466—72), ennek az *i*-zéssel és az *ie*-zéssel foglalkozó részére. Az ott elmondottak, illetőleg az ott felhasznált adatok alapján úgy látom, hogy a tiszántúli *i*-zés két gócból indult ki: az egyik Szatmár megye területén volt, a másik Szilágy megyében a Kraszna mellékén. Ebből a két sugárzó központból terjedt aztán azokra a területekre, amelyeken ma is megvan. A Kraszna mellékéről terjedő sugárzás már a XVI. században elérte Nagyváradot és Debrecent is (vö. MNy. LI, 370—7), de a Szatmárból kiinduló még nem borította el a XVI. században sem Szabolcs déli, sem Bihar északi részét. A két irányból kiindult *i*-zés később ért össze, akkor, amikor a Tiszántúl északi részén az *ie* váltotta fel az *i*-t. A Nagykároly környékén található *i*-zés a régi állapot megőrzése.

A múlt század végén, e század elején megkezdődött a helyi levéltári adatok felkutatása és nyelvjárástörténeti adalékként való közlése is.² Az ilyen jellegű közlések között különös figyelmet érdemel ZOLTAI LAJOSnak *Ő-ző nyelvjárás Debrecenben* című cikke (Nyr. XXXV, 123—9). Debrecen múltjának ez a lelkes búvára³ arra hívja fel nyelvészeink figyelmét, hogy Debrecen XVI. századi jegyzőkönyveiben erősen *ő-ző* bejegyzések is találhatók, s ennek magyarázatára megemlíti azt a lehetőséget, hogy a Szegedről s más *ő-ző* helységekből menekülők hozták magukkal Debrecenbe az *ő-zést*. Egyebekben azonban a nyelvészekre bízva a kérdés tüzetesebb megvizsgálását.

A továbbiakban nem is folytatom ezt a történeti áttekintést, csupán GOMBOCZ (vö. MNy. XX, 60—3), MELICH (vö. MNy. XXI, 52—3) s még LAZICZIUS ilyen vonatkozású munkáira, megállapításaira utalok (vö. BÁRCZI GÉZA, Régi magyar nyelvjárások 2; I. Oszt. Közl. VI, 83). BÁRCZI GÉZÁnak e tárgy körbe vágó tanulmányai (MNy. XLIII, 81—91; Régi magyar nyelvjárások. Bp., 1947; TihAl. 118—20; A magyar történeti nyelvjáráskutatás: A III. Országos Magyar Nyelvészkonferencia előadásai 301 kk.; vö. PAIS DEZSŐ: I. Oszt. Közl. VI, 111) a magyar nyelvtudomány legmaibb kérdésének mutatják ezt a diszciplínát (vö. MOLLAY KÁROLY: Pais-éml. 667). A Pais-émlékkönyv számos tanulmánya ebből a körből meríti tárgyát (ABAFFY ERZSÉBET, KUBINYI LÁSZLÓ, PAPP LÁSZLÓ, VÉGH JÓZSEF), de a nem kifejezetten nyelvjárástörténeti tanulmányokban is megcsillan vagy éppen uralkodik ez a szempont (ECKHARDT SÁNDOR, TÖRÖK GÁBOR, BERRÁR JOLÁN; BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ; SZABÓ T. ATTILA).

Ötven évvel ezelőtt (a Nyr. 1906. március 15-i számában) jelent meg a ZOLTAI közleménye. Hosszú ideig a Nyr. akkori szerkesztőjének, SIMONYI ZSIGMONDNak egy lapalji jegyzete az egyetlen nyelvészeti hozzászólás.

² Vö. BERNÁTH LAJOS, Adalék a kecskeméti nyelvjárás múltjához: Nyr. XXXII, 22—7. PÁLFI MÁRTON, Nyelvjárás-paródia 1702-ből: Nyr. XXXIV, 506—8. GYÖRFFY ISTVÁN, Nyelvjárástörténeti adatok a Nagy-Sárrétről: MNy. XVI, 48—54 stb.

³ Vö. SÓREGI JÁNOS, Zoltai Lajos élete és működése. 1861—1939. A debreceni múzeumi gondolat története. Debrecen, 1942. Különlenyomat: Déri Múzeum Évkönyve 1939—1940.

„A nyelvemlékeknek mélyebb boncolgatásába nem bocsátkozom — írja ZOLTAI (i. h. 126) —, ezt hozzáértő mesterekre bízom. Ők döntsék el azt is, hogy íme a régi debreceni beszéden is fölismerhető *ö-ző* sajátosságokat Méliusz prédikációinak, avagy a szegedi telepedőknek, vagy mindkét felől érkezett befolyásnak tulajdonítsuk-e. Nem hiszem, hogy tisztán az akkori városi nótárius egyéni írásmódjára volna visszavezethető az *ö-zés* használata. Bösörményt és Szentgyörgyöt például mind a két időbeli jegyzőkönyv következetesen Byszermen, Beszermen és Szent Gyergynek írja.”

Ezekben a sorokban felveti ZOLTAI mindazokat a kérdéseket, amelyeket nyelvészeinknek kellett volna megválaszolni — természetesen a tények ismeretében. ZOLTAI ugyanis a XVI. századi debreceni jegyzőkönyvek kb. 20 nyomtatott ívet kitevő magyar nyelvű szövegeiből mindössze négy, nem is túlságosan terjedelmes iratot közöl (vö. MNy. LI, 370). A debreceni *ö-zés* problémája a legújabb nyelvjárástörténeti irodalomban került ismét az érdeklődés előterébe. A vizsgálódások körébe azonban nem vontak be új adatokat, nem vizsgálta meg még senki a jegyzőkönyvek egész adattömegét. ZOLTAI közlése s a debreceni nyomda XVI. századi termékei alapján írja pl. BÁRCZI, hogy az *ö-zés* „a XVI. század második felében Debrecenben is általános volt, hogy a többi *ö-ző* területtel összefüggően-e vagy attól függetlenül, esetleg az *ö-ző* területekről odamenekültek nagy száma folytán, átmenetileg, az homályos” (MNy. XLIII, 86). DEME LÁSZLÓ Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956. című könyvében (290—1) — részben BÁRCZIVAL vitázva — szintén foglalkozik ezzel a kérdéssel, és hivatkozik arra a felszólalásomra, amely a III. Nyelvészkongresszuson BÁRCZI előadásával kapcsolatosan hangzott el. Akkori felszólalásomban csupán az eredményeit mondtam el ilyen irányú kutatásaimnak, s már akkor jeleztem, hogy szándékomban van a teljes bizonyító anyag közzététele. Ezt az ígéretemet szeretném most beváltani, de egyúttal valamivel túl is menni ezen az ígéreten: nemcsak a debreceni jegyzőkönyvek adatait közlöm a következő lapokon, hanem az Országos Levéltár családi levéltáraiban végzett gyűjtéseim alapján egybevetem ezeket azokkal az adatokkal, amelyeket főleg az északkeleti nyelvjárás területére tudok lokalizálni (vö. Pais-empl. 466—72).

II.

Debreceni forrásaimat ismertettem Az *i-zés* Debrecen XVI. századi nyelvében című dolgozatom bevezetőjében⁴, szóltam a jegyzőkönyvek íróiról, a városi nótáriusokról is (MNy. LI, 370—1). Ott említettem, hogy a korszak harmadik, névszerint is ismert nótáriusa „Nobilis A n d r e a s T h y b a j”, akiről 1597. február 12-től adatszerűen igazolható, hogy debreceni nótárius. Egy 1594. szeptember 19-i adat arra látszik mutatni, hogy Tibai András előző állomáshelye Eger volt: „Mÿ Zekÿ Pall Hewes es kwlseo⁵ Zolnok

⁴ Az adatok idézésében az ott ismertett és követett eljárást megtartom ebben a munkában is: az A-tól E-ig terjedő nagybetűk az egyes köteteket jelölik, az utánuk álló szám a lapszámot, a kötőjellel összekapcsolt szám pedig azt jelenti, hogy a két számmal jelölt lap közé utólag behelyezett — de egykorú írással írt — levélen áll az adat.

⁵ Adataimat betűhíven közlöm, de — mint lényegtelen külsőséget — elhagyom a *f* és *z* jeleket (vö. MNy. LII, 233—4). — Minthogy valamennyi nem debreceni adatom az Országos Levéltárban őrzött családi levéltárak anyagából való, a leltérek megjelölésében elhagyom az OL. jelzést (vö. MNy. LII, 234).

Warmegjek Vice Ispannia | Sarkeozý Janos Egrý Praedicator, Mochjarý Gergell, Chorba | Mýhalý, Danch Pall, Bernatt Gjeorgh, Beken Pall es | Thjbaj Andras, Aggjuk mindeneknek tuttora az kiknek illik, . . .” (Csoma cs. lt.). Maga ez a név még nem jelentene semmi különöset, hiszen Egerben is élhetne éppen Tibai András nevű személy. De minthogy ugyanennek az iratnak az aláírásokat tartalmazó záradékában, az aláírások között így találjuk ezt a nevet: „Andreas Thjbaj Notar[us] mppa” — ez az adat csaknem teljesen bizonyossá teszi, hogy az 1594-ben Egerben notáriuskodó személy azonos azzal, aki 1597. február 12-én tűnik fel Debrecenben. Ennek a kérdésnek további boncolgatása — úgy vélem — mostani dolgozatomnak nem feladata. Talán alkalmam lesz bővebben is foglalkozni vele abban a munkámban, amely a literátusok és a magyar nyelv, illetőleg nyelvjárások problémáival foglalkozik.

Mint korábbi dolgozatomban (Pais-empl. 466) rámutattam: „Nyelvjárástörténeti tanulmányainkban . . . az adatgyűjtés a legfontosabb tennivalónk, de rendkívül fontos a megfelelő módszer kialakítása, a feldolgozás módszertani lehetőségeinek felvetése és megvitatása is.” Ez a munka — *adatközlő jellegéből* következően — módszertani szempontból arra nézve kísérlet, hogy hogyan lehet rendezni egyetlen helyre vonatkozó nagyobb adattömeget, a másik főrészen pedig az említett dolgozatomban megpróbált „nyelvtasz-módszer” segítségével szeretném szemléltetni a labializációval kapcsolatos főbb kérdéseket egy nagyobb területen.

E kérdések vizsgálata — azt mondhatnók — ellanyhult LOSONCZI nagy munkája után (vö. NyK. XLIV, XLV). BÁRCZI GÉZA és tanítványai kezdik újra boncolgatni ezeket a problémákat (vö. BÁRCZI, TihAl. 82; Magyar hangtörténet 35 kk, 99). Ezek az 1950 körül megindult újabb vizsgálódások azonban elsősorban nem a labializáció eredetével, hanem inkább földrajzi elterjedésével és egy-egy zártabb nyelvi egységen — esetleg egy írónak vagy egy nyelvemléknek a nyelvén belül — a labiális hangok funkcionális megterhelésével foglalkoznak. Csupán megemlítem PÉTER LÁSZLÓ munkáját (Az ő-zés kérdéséhez: MNyj. I, 118—35), hivatkozom P. HÍDVÉGI ANDREA (A magánhangzók labializációja Anonymus magyar szórványaiban: MNyj. I, 95—117) és B. LŐRINCZY ÉVA (Palatális magánhangzók labializációja a königsbergi töredékben és szalagokban: MNyj. I, 136—42; vö. még A königsbergi töredék és szalagjai mint nyelvi emlék. Bp., 1953. 24—5) tanulmányaira. ABÁFFY ERZSÉBET A XVI. századi nyomtatványok és a magyar nyelvjárások című kéziratban tanári szakdolgozatában⁶ bőségesen foglalkozik az ő-zéssel. E kéziratban levő munka részlete A labializáció ingadozása Pesti Gábor nyelvében című, nyomtatásban is megjelent cikk (MNy. XLIX, 335—41). Mint a következőkben mi is, ABÁFFY sem csupán az ő-zést vizsgálja, hanem a labializációval kapcsolatos más kérdéseket (ö ~ é, ü ~ i) is. Végső megállapítását ebben a mondatban találjuk: „. . . egy erősen illabializáló nyelvjárásba kezdenek behatolni egy labializáló nyelvjárás alakjai” (i. h. 339). Azt találja ugyanis, hogy Pesti adatai ellentétben vannak LOSONCZI fejtegetéseivel. ABÁFFY szerint Pestinek eredetileg illabializáló nyelvjárása labializáló nyelvjárás hatására veszi át készen az *ördög*, *tömlöc* típusú szavakat; ezek az autochthon formákkal harcolva hozzák létre a Pestinél található alakokat (i. h.).

⁶ A szakdolgozat Bárczi Gézához készült; a szerző szívességéből használtam.

Az ő-zés

I. A szótó ő-zése

1. Hangsúlyos szótág

a) Az *ë ~ ö váltakozást mutató szavak*. 1547: *Weres* A 5, számtalan adatban minden évből ~ 1551: *Vërës* A 310 (az *ë* más esetekben is jelöl *ö*-t); erre az alakváltozatra mindössze két másik példám van ezen az aránylag korain kívül 1569: *weorës* B 321 és 1592: *veoreos* D 333 | 1547: *Therek* A 10, számos adat 1565-ig ~ ugyancsak 1547-ben felbukkan a *thewrek* A 29 alakváltozat és még számosabb példában szerepel 1556/1557-ig ~ 1550: *Therewk* A 232, mindössze hat példában ~ 1554: *Thörök* (az első köznévi, népnévi adat) A 527, ez válik általánossá | 1547: *temeswari* A 23 ~ 1597: *teomeoswarra* E 303, *Theomeoswarj* E 353 | 1547: *Ethwes* A 8, számtalan példa 1557-ig ~ 1550: *ethews* A 211 (valószínűleg íráshiba *ethwes* h.) ~ 1551: *ëttwes* A 311, ez a forma még négy példában 1567-ig ~ 1564: *Ewtwos* B 38, ez válik általánossá; vö. Nyr. XXXV, 125 | 1547: *eklelew* A 9, 1548: *eklele* A 75, számtalan adat 1555-ig ~ 1551: *öklelew* A 312, még számos adat, de 1564-ben az utolsó; vö. Nyr. XXXV, 125, MNy. XXVI, 150 | 1547: *kewer* A 16, számos adat 1556-ig ~ 1564: *keower* B 34 | 1548: *kereztes* A 59, számos adat végig az egész vizsgált koron ~ egyetlen *ö-ző* alak 1599: *Keoreoztheos* E 671 (a 675-n ugyanez a Körösztös Balázs már *kerezthesnek* van írva) | 1548: *Ersij*, *Ersi* A 71, számos adat 1552-ig ~ 1548: *örsy* A 51 (tehát az *ö-s* alak még előbb felbukkan; különben ugyanarról az *Örsy* Tamásról van szó mindkét idézett példában; vö. 1527: „Thomae *Örsy* civis Debrecinensis” HERPAY, A debreceni ref. ispotály 16); mind az illabiális, mind a labiális alak előfordul szókezdő *h*-val is: 1549: „Thomā *hoersi*” A 105 ~ „Thomas *herssi*” A 133, és van 1550-ből egy *wrsij* A 221 alak is | 1548: *chemetei* A 89, számos példa, hiszen a város egy ma is meglevő utca-neve (Csemete utca), ez az általános forma ~ egyetlen *ö-s* példa 1592: „In vico *czemete* vcaz vcto” D; vö. MNy. XXV, 234 | 1550: „Bech *Welgij*” A 187 ~ 1571: „de Ver *Völgh*” C 118 | 1548: „*kjsgjgergh*” A 67, számtalan adat ~ csak 1571-ben bukkan fel az *ö-s* alak: *giörgh* C 76, de a *Szentgyörgy* terra vel territorium mindig *e*-vel (pl. B 108, 246); vö. Nyr. XXXV, 126 | 1550: *kelesth* A 233 ~ 1587: *keoles* D 103 | 1550: „*Bejtelew*” A 255, öszszesen négy példám van az *e-s* alakra ~ 1565-től *ö*-vel: „*Bewtheleo*” B 46 stb., 1572: „*Böytt* előnek” C 244; vö. MNy. XXV, 150 | 1551: „de *ketheles*” (Köteles puszta) A 279; maga a *köt* ige és különböző származékai is számos adatban *e*-vel, még 1596-ban is: „odo *keteo*” E 258 ~ az első *ö-s* alakváltozat 1556/1557: *köttthe* A 695; a hatvanas évektől ez az általános | 1551: „*kerthwelij* fiatal” A 290, 1553: „*pýros kertwel* fakat” A 427 ~ 1565: „de *keorthwelyes*” B 64, 1567: „de *keorthwelyjes*” B 147 | 1554: „w *kezettek*” A 506, 1556/1557: „azon *kezbe*” A 695, számos adat ~ 1556/1557: „azon *kézben*” A 696; a hatvanas évektől az *ö-s* alak az általános; a *Sárközi* név viszont 1551-től kezdve csak *ö-s* formában jelentkezik: A 322 stb. | 1553: „*Reconciliauit w megh kewetthe*” A 436, csak ez az egy illabiális alak ~ 1566: „megk *keowetthe*” B 136—7 stb. | 1533: „Lucas *Zeld*” A 443 ~ 1568: „*Georgius Zeoldes*” B 216, számos adat; vö. MNy. XXVI, 411 | 1554: *Ezwe* A 506, 1556/1557: *Ezwe* A 695 ~ de már ugyan-

akkor, ugyanazon a helyen *őszve* is | 1554: *zeren* A 507, általában a *szer* és minden származéka 1586-ig *e*-vel ~ 1586: *zeórzest* D 61, 1595: „*zeórzeódeót meg*” E 180 és ettől kezdve végig így | 1554: *törwenjyre* A 507, általában *ö*-vel, származékaiban is ~ 1566: *therweny*, *therwennnek*, *therwenth* B 136—7, 1567: *therwenjben* B 213, *therwennnek* B 214 és 1569: *therwenj* B 312 | 1554: *tertennek* A 508, általában így 1569-ig ~ de már 1556/1557: *törtennek* A 695; ez azonban csak a hetvenes évektől állandósul | 1554: *kelcheget* A 508 ~ 1556/1557: *kölcheggel*, *kölchegewel* A 695, de uo. „az szőlőkre valo *kelcz*” (!) | 1554: „*Ennek felette*” A 508, általában így ~ egy *ö*-s alak 1567: *fölotte* B 187 | 1554: „*fenezsemo*” A 536, összesen három adat; a *szem* általában *e*-vel ~ de már 1556: „*fenezsomo*” A 638, ahol ugyanazon Fényesszemű Bálintról, illetőleg a feleségéről van szó, 1569: *zeomere* B 312, 1594: *zeomere* E 19, 1595: „*zeómeók lattara*” E 178; vö. MNy. XXV, 234 | 1554: *chetertek* A 551, számos adat az egész vizsgált koron át, még 1599-ben is: *chetertek* E 766 ~ 1571: *Czötörtök* C 100 stb., az utolsó szótagban már 1565-ben jelentkezik az *ö*: *chjeteriteok* B 46 stb. | 1555: „*de kebelkwtth*” A 600 ~ 1571: „*köbölkuthy*” C 134, 1572: „*de köbölkuth*” C 316 | 1556: *kenthes* A 681 ~ 1564: *keontheos* B 18, számos adat, ez válik általánossá, de 1565: *keonthes* B 57, 58 és 1567: *keonthes* B 198; vö. Nyr. XXXV, 125 | 1567: „*az haz Bechjwje*” B 163, 1556/1557: *bechiwltenek* A 695, *Bechölte* A 696, 1567: *bechjwletes* B 213 ~ 1567: *Beochjwlteteot* B 214, ettől kezdve ez az általános, van ugyan még egy *e*-s példám 1569-ből: B 290 | 1566: *erekseg* B 138—9, ez az egy példa ~ már 1556/1557: *örksegeket* A 695, ez az általános alak minden származékban, de van két példám 1567-ből a hangstúlytalan szótagbeli *e*-re: *Eoreksege* B 162 és *Eorekke* B 181 | 1556/1557: „*ky telyk*” ~ „*ký Nē tĕlnek*” A 695; ez azonban nem általános, mert zárt szótagban is csaknem a korszak végéig kitart az *e*; az arány 2:1 az *ö* javára | 1557: *Rendiben* A 706, ez az általános ~ egy *ö*-s alak 1557: *Rondjben* A 707 | 1557: *pechetemmel* A 707 ~ 1584/1586-ban jelentkezik az *ö*-s alak: *peoczetwnkel* D 37 stb., és kivétel nélküli 1597-ig (*pechetes* E 324) | 1557: *kolt* ~ *kelt* A 707; ettől kezdve zárt szótagban mindig *ö*-vel, nyílt szótagban *e*-vel | 1564: „*Jn gjengyes*” B 2, számos adat ~ az *ö*-s alak 1570-től általános: „*de gjöngiös*” C 21 | 1566: „*Joannes chjjerleo*” B 88 ~ 1566: „*Joänj chyeorleo*” B 102, „*Joannē chjyorleo*” B 137 | 1566: *zemelyeket* B 136—7 ~ 1584/1586: *zemeliek* D 37, 39; ez lesz általános egészen 1596-ig (*zemely* E 225) | 1566: *theresdj* B 139, 1567: B 172 ~ 1567: *Teoresdj* B 166, 174, 1567: *Theoreosdj* B 172 (ugyanaz a Törösdi Ferenc); ettől kezdve kivétel nélkül így | 1569: *per* B 290 ~ 1586-tól kezdve *por* D 72, csak 1597-ben tér ismét vissza az illabiális alak: *peres* E 289, 293 stb. | 1570: *genczij* C 8, 1571: C 74, C 129 ~ 1586: „*Georgius Geónczy*” D 32, 1590: „*Geor[gius] Geónczi*” D 230 | *Debrecen* neve illabiális alakban fordul elő; csupán 1588-ban, ugyanazon a lapon találjuk a következőket: *deobrní* [!], *deobreocoonire*, *Deobrocéniék* D 146 | Ugyanígy az *eszik* ige minden alakja és származéka *e*-vel fordul elő; ebben is van azonban két kivétel 1598: *eotte* E 461 és „*Megh eotte*” E 561.

Vö. még 1550: *kenjves* A 236 | 1554: *görgel* A 527, a. m. Ger-gely!

b) *Állandóan ö-vel jelentkező szavak.* Néhány adatban az egész vizsgált korszak folyamán csak az *ö*-s változat jelentkezik. Természetesen csak az olyan alakokat sorolom itt fel adatszerűen, amelyekben a köznyelvi vagy a mai debreceni alak *ö*-t mutat; ha mindazt felsorolnám, amelyben adva van

az *ö*-vé válás lehetősége, hatalmas listát kellene bemutatnom; ennek azonban kevés értelme volna. Így pl. csak *e*-vel írva találjuk a *fel* és *meg* igekötőt, a *nem*, *sem*, *kell*, *gyenge* szavakat. *Szeged* és *szegedi* sem fordul elő soha *ö*-vel, pedig számos adat van rá. Ide vettem egy hapaxot is 1547: „Anthonio tertel” A 2.

1547: *Berchek* A 31 | 1548: *keresij* A 65 | 1548: *cheregh* A 66 stb. (a. m. csörög?) | 1548: *Bezermen* A 61, így 21 adatban egészen 1599-ig; 1564: *Bijzermen* B 4, így ötször: B 18, 1566: B 120, 1567: B 164, 1568: B 245; vö. Nyr. XXXV, 125 | 1548: *temer* A 99 (a. m. *tömör*?) | 1549: *Zeke* A 111 stb., 1553: *Zekew* A 448 stb. (a. m. *tökös*?) | 1549: *gheder* A 128, 153 (a. m. *gödör*?) | 1549: *terle* A 162 (a. m. *törlő*?) | 1552: „*serffezew*” A 398, az alapszó is, *seres* származéka is csak *e*-vel jelentkezik végig | 1555: *kewesdj* A 594 | 1556: *derge* A 660, *dergew* A 690, 1567: „*dergeo* Ambrus”, „*dergeo* Balas” B 181 (a. m. *dörgő*?); vö. MNy. XXV, 235 | 1565: *chijerz* B 65, 1566: kétszer B 112 | 1568: *thekeos* B 275, 1569: *thegeos* B 299, ugyanaz a személy, 1571: *Tekes* C 101, 1572: C 234 (a. m. *tökös*?) | 1572: *Erwendj* C 241 | 1573: *gyjekes* C 385 (a. m. *gyökös*?) | 1590: *Berwey* D 220 | 1599: *Demsedj* E 696.

c) *Állandóan ö-vel jelentkező szavak.* Vannak olyan adataim is, amelyekben az *ö* állandó és kivétel nélküli. Így pl. a *föld* és származékai, *Kömlödi*, *kökényes*, *ökrös*, *több*, *görög*, *ördög*, *öl* (ige), *könyörög*, *körmös*. Adatszerűen azonban csak azokat sorolom fel, amelyekben a mai debreceni nyelvszokással ellentétben van *ö*.

1567: „*az zeogleton*” B 213 | 1587: *czeóbeórtwl* D 121 | 1588: *Beokesij* D 146 (?) | 1591: *feólljwl* D 296 stb. (összesen 5 adat) | 1594: *zeópleósiteni* E 53 | 1594: „*zeomerē* testet” E 73 | 1594: *Seoprwie* E 83 | 1594: *Peorditeo* E 92, 93 | 1598: *Eorsebet* E 475 stb. (összesen 5 adat) | 1598: „*megh porselte*” E 561.

2. Hangsúlytalan szótag

a) *Az $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ váltakozást mutató szavak.* Az ide sorolható adatok közül a következők fentebb találhatóak: *török*, *Temesvár*, *keresztes*, *csütörtök*, *Köbölkút*, *köntös*, *Törösdí*, *örök*, *Debrecen*. — 1548: *lekes* A 51, nyolc adat ebből és a következő évből \sim 1548: *lekews* A 60 \sim 1548: *lewkes* A 86 \sim 1551: *Lewkus* A 297 \sim 1589: *leokeos* D 170 | 1548: *Ersek* A 72 stb. (még két adat) \sim 1564: *Erseok* B 33, 1568: B 247 \sim 1570-től *Ersek* C 9; vö. Nyr. XXXV, 125, MNy. XXV, 235 | 1549: *Ember* A 163, általában így \sim csak egy *ös* adat 1567: *embor* B 187; vö. MNy. XXV, 235 | 1551: *bewder* A 359, 1567: *Beoder* B 200 \sim 1551: *bewdewr* A 325, 1568: *Beoldeor* B 259, 1596: *Beódeór* E 271.

b) *Állandóan \ddot{e} -vel jelentkező szavak.* A *gyermek*, *mester*-féle szavakat nem számítva, a következő adatok csak *e*-vel fordulnak elő:

1547: *Thúker* A 9 | 1553: „*pispek* ladan” A 440 stb., még három adat. L. még még fentebb *chereg*, *Böszörmény*, *Dömsödi*.

c) *Állandóan ö-vel jelentkező szavak.* Valamennyinek az adatait l. fentebb: *görög*, *ördög*, *könyörög*, *csöbör*.

II. A tött, lött, vött alakok

1565 : *theoth* B 53, 1568 : *teot* B 232—3, 1574 : *tött* C 493, 1575 : *tött* C 614, 1587 : *teótt* D 87, 1594 : *teott* E 19, *teótt* E 36, 1595 : *teott* E 121, *teótt* E 143, *teót* E 147, *teott* E 166, 1596 : *teót* E 242, *teott* E 264, *teótt* E 267, 1597 : *teot* E 281, *teott* E 351, *teoth* E 357, *teott* E 382, 383 | 1567 : *theottem* B 190, *teottem* B 213, 1571 : *töttem* C 151, 1575 : *tötté* C 575, 1575/1576 : *töttem* C 659 | 1594 : *teótte* E 67, 1595 : „*le teotte*” E 109, 1598 : *teotte* E 420, háromszor | 1595 : *teottek* E 147 | 1565 : *theottének* B 53 | 1569 : *thet* B 290 | 1567 : *thettunk* B 181 | 1567 : *tezek* B 200, 1575/1576 : C 659 | 1567 : *teszöm* B 187 | 1567 : *thezunk* B 181 | ? 1555 : *teon* A 630—1, 1591 : D 268, 1597 : E 318 | 1556/1557 : „*le Tennék*” A 696 | 1566 : *thenne* B 136—7 | 1554 : „*le tenni*” A 507.

1556/1557 : *leött* A 695, *lött* A 696, 1566 : *leoth* B 136—7, 1567 : *leoth* B 162, 213, 1570 : *lött* C 51, *löth*, *Lött* C 66, 1571 : *löth* C 149, 1575 : *lött* C 575, 1575/1576 : *löth* C 659, 1586 : *leott* D 72, 1591 : *leót* D 269, 1595 : *leot* E 120, 129, 1597 : *leoth* E 404 | 1567 : „*leottenek wolth*” B 200 | 1557 : *let* A 707, 1591 : *lett* D 269 | 1554 : *lezen* A 507, 1567 : *leszon* ~ *lezen* B 187 | 1565 : *legjen* B 54, 1566 : B 136—7, 1567 : *legion* B 187, 1567 : *legjen* B 214 | 1556/1557 : *legenek* A 695 | 1567 : *lenne* B 213 | 1567 : *lennj* B 187, *lennj* B 213 | 1567 : *lehetne* B 214.

1568 : „*weoth fel*” B 192—3, 1570 : *vött* C 51, 1597 : *weott* E 305, 352, *veott* E 392, 398 | 1555 : *Veotté* A 630—1, 1570 : „*Vöttem fel*” C 65, 1568/1572 : *vötté* C 296, 1572 : *Vöttem* C 291, 1575/1576 : *vöttem* C 695 | ? 1555 : *veotted* A 630—1 | ? 1555 : „*veotte volna*”, *veotte*, „*veotte vala*” A 630—1, 1556/1557 : „*vötte meg*”, „*meg vötte*” A 695 ; 1570 : „*fel vötte*” C 51, 1571 : „*be Ne vötte Volnais*” C 196, 1597 : *veotte* E 303, *weotte* E 316, 339, 351, „*fel weotte*” E 353, „*weotte fell*” E 354, „*Megh weotte*” E 355, „*weotte Megh*” E 366, „*Meg veotte*”, „*fel weotte*” E 382, „*Megh Nem veotte*” E 394, *veotte* E 398, „*Veotte el*” E 405, *veotte* E 406, 1598 : *weotte* E 416, „*el veotte*”, „*weotte ell*” E 421, „*Megh Nem weotte*”, *weotte* E 421, „*fel weotte*” E 422, „*veotte el*” E 424, „*fel weotte*” E 427 | 1566 : „*weottenek fel*” B 136—7 | 1597 : *veottek* E 388 | 1598 : „*eleo vette*” E 487, 1599 : „*megh wette*” E 603 | 1566 : *vettek* B 138—9, 1598 : „*vettek ell*” E 434 | 1565 : „*megk wezij*” B 53 | 1556/1557 : „*fel ne vegije*” A 696 | 1556/1557 : „*végek fell*” A 696, 1569 : „*el wegijek*” B 312 | 1556/1557 : „*fel wennj*” A 696, 1569 : „*fel wennj*” B 290, „*be wennj*” B 311 | 1599 : „*fel veowen*” E 708 | 1554 : „*el veheti*” A 508 | 1568 : „*meg vehesse*”. B 232—3 | 1565 : „*megk ne wehessenek*”. B 53.

III. A tövéghangzóban jelentkező ő-zés⁷

a) *Igei személyragok előtt.* 1554 : *yowek* A 527, 1567 : *teszok* B 187 | 1567 : „*megh fizetmeő* (a *t* utáni *m* ki van húzva) B 187, 1567 : *epitöm*, *űiselom*, „*fel űeszöm*”, *teszöm* B 187, 1569 : *Ertheom*, *ertheom* B 311 | 1567 : *leszon* ~ *lezen*, *legion* B 187.

b) *Birtokos személyragok előtt.* 1554 : „*hitemre es tiztesegomre*” (kétszer) A 527, 1567 : *engom*, *penzömon* B 187, 1567 : *wegezeseom*, *keoteseom* B 213, *bechijultethneom* B 214, 1569 : *Ennekeom* B 311.

⁷ Csak a köznyelvben szokásostól eltérő alakokat közlöm.

c) *A tárgyrag előtt.* 1557: „meg *Erositetott*” A 707, 1567: *öröksegot* B 187, *Eoreokegeoth* B 213, 1568: *nehzekeoth* B 192—3, 1569: *keowethsegeoth* B 311.

d) *Az -n és a -tt határozóragok előtt.* 1567: *penzömon* B 187, 1567: „az *zeogleteon*” B 213, 1568: „*ezön* kiuül” B 232—3, 1588: „az fel bonto *feleon*” D 137; vö. még 1591: *eoreokeóseon* D 268 | 1554: „w *kezettek*” A 506, 508, *kezet* A 508, 1556/1557: *kőzet* A 695, 1567: *keozeth* B 162 (kétszer), 1599: *keozet* E 659.

e) *A többesjel előtt.* 1567: *zemélyeok* B 190, *kezeseok* B 200, „mynd *Ezeoknek*” B 213, 1568: *Ezeokkal*, *myndeneok* B 192—3, 1568: *szemeliok* B 232—3; vö. 1588: *peoreok* D 137.

f) *A múlt idő -t, -tt-je előtt.* 1556/1557: „Ezwe *gijwítettek*” A 695, 1566: „megk *newezeoth*”, *Jlleott*, *kelleott* B 136—7, *Veretét* B 138—9, 1567: *Jntijzteoth* B 162, *erezot* B 187, „megk *Elegijteoth*” B 201, 1568: „*Elegijteoth* ky” B 192—3, 1569: „*eseoth* wala”, „megh *teceoth*”, *Esseoth*, „nē *kelleoth* wolna” B 311, 1569: *weteottunk*, „megk *ertetteoth*”, *Esseoth* B 312. A következő ő-ző alak csak 1586-ban jelenik meg újra: „meg *elegiteot*” D 61, 1587: „meg *elegiteoth*” D 90, 1591: „meg *elegiteoth*” D 274, 275, 1594: *eyteoth* E 12, 1595: „meg *elegiteoth*” E 109, *eppiteoth* E 111, „ky *elegiteoth*”, „*elegiteoth* meg” E 122, *teriteoth* E 126, „ky *elegiteoth*” E 128, „el *keriteoth*” E 143, „meg *elegiteoth*” E 146, 148, „meg *elegiteoth*” E 147, „meg *elegiteoth*”, *elegiteoth* E 158, „meg *elegiteoth*” E 164, „meg *sebesiteoth*”, „meg *Sebesiteoth*” E 196, „megis *elegiteoth*” E 200, 1596: „megis *elegiteoth*” E 242. Ezekkel szemben 1594: „fel *fegyuerkeozett*” E 88, 1596: *szerszeodettis* E 640.

Vö. 1567: „megh *Jegijzeoth*” B 213, „az neký *Beochijwlteteot* hazamath” B 214.

g) *Az -s melléknévképző előtt.* 1552: *Zelew* A 398, 1568: *zeleosth* B 192—3; 1564: *Ewthwes* B 1, még négy adat; 1564: *wiores* B 25, még hét adat; 1564: *zepews* B 22, 1565: *Eokres* B 74, 1567: *Beores* B 166, 1568: *thekeos* B 275, 1569: *thegeos* B 299; 1568: *theores* B 299, 1569: *tjztessegeos* B 311, 1572: „*Jszöges* zēt peter Napian” C 245, 1595: „All *peores*” E 153.

h) *A -d íképző előtt.* 1566: „megk *Elegeodeoth* az Ew Rezen” ~ „*Elegeggjek* megh” B 136—7, 1568: „megh *Elegeodeoth*” B 192—3, 1591: *elegeodendeo* D 274.

i) *Az -l íképző előtt.* 1567: *Tisztolendo* B 187, 1597: *zeokeolloe* E 335, 1598: „megh *porselte*” E 561.

j) *A -t íképző előtt.* 1566: *etëssen* B 138—9.

k) *A minden szó hangsúlytalan szótagjában.* 1567: *mindon* B 187, 1569: *mijneonnwtt* B 311.

Vö. 1565: *kwemben* B 53 (hapax).

IV. Ő-zés suffixumokban

1. *A (-kod), -kéd, -köd és a (-koz), -kéz, -köz képző.*

1557: *kereskedem* A 707, 1565: *chjelekeodnejek* B 54, 1586: *diczekeodhessenek* D 1b, 1587: *teórekeódesere* D 89, 1590: „*czelekothwnk* volt”, *czelekednek*, *czelekodektenek* D 233, *czelekeódetemert* D 245, 1591: *kereskeódesre* D 295, 1594: *czelekeódetwnk* E 1, *diczekeódhessenek* E 2, *czelekeódeóknk* E 3,

kereskeodesben ~ kereskettek E 42, teorekeodenek E 93, teorekeódenek E 98, 1595: czelekette E 130, 132, verekeodesre, veszekeodes E 190.

1557: törwekezem A 707, 1567: Emlekezettre B 190, Jgýjekeozeom B 191, 1569: Jgýjekeozýk B 290, 1594: gwlekeozetwnkben E 1, keóuetkeózendéó E 13, elenkeózó E 56, ellékeózó E 62, „fel fegyuerkeózett E 88.

2. A (-hoz), -höz, -höz határozó rag.

1556/1557: kezehez A 695, kezekhez A 696, 1566: kezehez B 138—9, 1567: kezehoz, Örökseghoz B 187, 1592: „bor vetelheöz” D 334, 1595: „Thot leorinczhez” E 120, 1596: kezehez E 221, 1599: Gjeorghhez E 721.

A labializáció más esetei

I. Az *ő* ~ *é* váltakozás

a) Szó belsejében. 1547: „Borthethe” A 4, még három adat; a *tölt* ige származéka lévén, a *tőt* ~ *tét* megfelelést mutatja | 1547: *hegyje* A 17, kétszer s még négy adat ~ 1549: *helgýje* A 129, 136; a *hölgy* származéka lehet, ma *Högyje* | 1547: *Werbechýj* A 22, 26 | 1547: *zeer* A 28, még négy adat 1554-ig ~ 1548: *zör* A 44 | 1547: *techer*, „*techergýarto*” A 31 ~ 1551: *tölczer* A 370, 1566: *Theolchýjeres* B 88; vö. MNy. XXVI, 409, l. még fentebb *Borthethe* | 1547: *theser* A 32, 1550: A 199 ~ 1550: *Thusser* A 260, 1551: *Thüsser* A 264, 1551: *Thüsser* A 268; ma *tözsér*, illetőleg *Tözsér* | 1548: „*saletromfeze*” A 66, 89, 1553: A 445; vö. MNy. XXVI, 329; 1549: „*zappanfeze*” A 144, 155, 181, „*Zapanfezew*” A 476; vö. MNy. XXVI, 330; 1552: „*serffezew*” A 398 ~ 1586: „*Serfeozeo*” D 36, 1595: E 192, 1599: „*apud Serfeozeo haz*” E 611; vö. MNy. XXVI, 329 | 1550: *teke* A 188 ~ 1550: *Thewke* A 263, 1564: B 15 | 1553: „*fraxinos uerisfakat*” A 427, csak ez az egy adat | 1556/1557: *zeleott* A 695 ~ de vö. *uo. szóleo*, *szölk*.

b) Az *ő* igenévképző. 1547: „*Borthethe*” A 4, még három adat | 1547: *Nýjre* A 14, még tizenegy adat 1551-ig ~ 1551-től *Nýrew* A 269 stb. | 1547: „*poztomethw*” A 30, számtalan adat még 1594-ben is: E 10 ~ 1550-től „*Poztomethew*” A 209, további öt adat ~ 1556: „*poztomethe*” A 654, csak ez az egy; vö. még MNy. XXVI, 328: „*Poztomety*” A 400 | 1547: „*Boregethe*” A 38, még három adat 1556-ig ~ 1565: „*Boregethew*” B 81 | 1548: *eklele* A 75, még tizenkét adat 1554-ig ~ de már 1547: *eklelew* A 9, további tizenegy adat 1555-ig; 1551: *öklelew* A 312, ez állandósul; vö. Nyr. XXXV, 125, MNy. XXVI, 150 | 1548: „*saletromfeze*” A 66, 89, 1553: A 445; vö. MNy. XXVI, 329; 1549: „*zappanfeze*” A 144, 155, 181 ~ 1552: „*serffezew*” A 398, 1553: „*Zapanfezew*” A 476; vö. MNy. XXVI, 329—30 | 1549: *Zeke* A 111, még öt adat 1554-ig ~ de már 1553: *Zekew* A 448 | 1549: *terle* A 162 | 1550: „*Teglawetthe*” A | 1551: „*portherw*” A 277 ~ 1551: „*portherw*” A 293, ez lesz általános ~ de 1553: „*portere*” A 486; vö. MNy. XXVI, 328 | 1556: *derge* A 660 ~ 1556: *dergew* A 690, 1567: *dergeo* B 181, kétszer | 1556/1557: „*Ez Jówe ký keletre*” A 695.

c) *Formansok előtt*. 1548: *zeoles* A 46 ~ 1598: „*zeoleos kertt*” E 550 | 1550: „*Beyth ewlere*” A 255, nyilván íráshiba *elewre* h. | 1549: *Erdes* A 104, 149 ~ 1551: *Erdöss* A 312 | 1553: *fferedees* A 440 ~ 1568: *fýrijdeos* B 239

stb.; vö. MNy. XXV, 236 | 1554: *Eresseghere* A 506 ~ 1554: *Eros* A 525 stb. | 1557: „de *Endred*” A 712, ellenpélda nincs | 1597: *szeorejerull* E 369, több adat és ellenpélda nincs | 1599: „98 *Eztendebe*” E 677, „*Niolcz eztendes*” E 698 ~ 1567: *Eztendeonkenth* B 190.

d) *Az elő szóban.* 1554: *Elettenk* A 506, *Elezer, ele* A 507, *elet* A 507, 508, ? 1555: *elembe*, „meg *eleze*” A 630—1, 1557: *elebij* A 707, 1594: *elebi* E 46, *eleb* E 95, 1596: *elebi* E 234, 1597: *eleb* E 365 | 1554: *ellot, elot* A 527, ? 1555: *eleomben* A 630—1, 1556/1557: „mý *eleottunk*” A 695, 1557: *elot* A 707, 1565: *Eleozeor* B 54, 1566: *Eleottunk* B 136—7, 1567: „mý *Eleottúk*” B 181, *elöt, elot* B 187, 1569: „*Ew Eleotteók*” B 290 stb.

e) *Az -öd igeképzőben.* 1556/1557: „*zerettek* megh” A 695, 1557: *szerzedeszwnket* A 707, 1599: *zeghedeott* ~ *szegeodsegh* E 744.

f) *A felől névutóban.* 1554: „*Az ele adasfelel*” A 507, 1556/1557: *felol* A 695, 1565: „*az hal felel Adogk feleol Abrak feleol, es chýk meres feleol*” B 53, 1566: *feleol* B 136—7.

g) *A -vén igenévképzőben.* 1557: *Erositwon* A 707 (hapax).

h) *Az -ő kicsinyítő képzőben.* 1547: „*Lucas Bēde*” A 13, „*Lucas Bede*” A 36, 1548: A 41 ~ 1548: „*pro luca Bedő*” A 59 | 1549: *pethe* A 119, 1550: A 233, 261 ~ 1550: *petew, pethew* A 261 | 1548: *sebe* A 83, 1555: *Sebe* A 597; ellenpélda nincs.

II. Az ü ~ i (ű ~ í) váltakozás

1. Hangsúlyos szótág

1547: „*Georgius fule*” A 6, számos adat 1549-ig ~ 1550: „*Georgiū file*” A 220 stb.; az illabiális alak válik általánossá mint családnév; de köznévként is 1599: *file* E 724, kétszer; vö. MNy. XXV, 236 | 1548: *swegh* A 72 ~ 1550: *sywegh* A 223 | 1549: *siket* A 143, 1594: *Syket* E 67, 1596: *Syketh* E 227; ellenpélda nincs | 1551: *fizes* A 287, ellenpélda nincs | 1552: *figedi* A 413 | 1553: „*pispek ladan*” A 440, még három adat, ellenpélda nélkül; vö. MNy. XIII, 254 | 1554: *Njwedj* A 504, 1598: *Njuedi* E 536 | 1554: *pinkest* A 507 | 1554: *zwkseg* A 508, még két adat 1565: B 53, 1567: B 187 ~ 1570: *szikseginkbennis* C 2 | 1555: *tjriek* 'türjek' A 472 | 1565: *kwnn* B 53 | 1565: *kwlemben* B 54, 1570: *külső* C 2 ~ 1570: *Külső* C 2, 1575: „*kilen haznal*” C 614 | 1566: *fjyres* B 104, még három adat ~ 1573: *fwres* C 342, 1568: *fjwred* B 256 | 1567: „*az Sijtheo hazath*” B 162, még négy adat ~ 1572: „*kalacz swthő*”, ez lesz általános | 1567: *Sjweoltheos* B 198, 1568: *Sjwēltheos* B 254; vö. MNy. XXVI, 329 | 1568: „*hijwelij keth*” B 192—3, még két adat ellenpélda nélkül | 1572: „*Jszöges zēt peter Napian*” C 245 | 1572: *Jueggel* C 257, 1597: *Jweghes* E 307, 1599: *Jweges* E 738 | 1586: *dwceoseges* D 1, még egy adat a következő lapról (D 1b) és kettő 1594: E 1; csak a tisztújító gyűlés előtt tartandó imában | 1587: *wdeók bē* D 89, csak most bukkan fel az ü-s alak, de 1596-ig általános ~ 1596: *Jdeigis* E 269; ingadozás van még 1599-ben is, pl. „*wdeokeoznek*” ~ „*Ideo keozben*” E 663 | 1594: *igjben* E 62, még hat adat ellenpélda nélkül | 1595: *Jnnepe* E 135 | 1598: „*megh izente*” E 443 | 1598: *Filep* E 537.

2. Hangsúlytalan szótag

Egyetlen példám 1553: „Erdekerilew” A 462; vö. MNy. XXV, 235.

3. Az *ü* ~ *i* váltakozás

1548: *Wasarimiwes*, A 46, 1549: *Zekermijes* A 156, 1550: *kwmiues* A 184, 1556/1557: *mijwre*, *mijwett*, „meg *mijweltetti*”, *mijwel* A 695, 1588: *mijwet* D 136, 1594: *miueltesse*, *miuelteti* E 13, 1596: *miuelliē* E 254, 1599: *Miwet* E 595, 621, *miwe* E 598 | 1598: „4 harmadfy tinott 2 eőteodfw tulkot” E 493 | 1575: *gilősegh* C 614 ~ 1570: *gwłősegett* C 2 | 1568: *szjyros* B 218 | 1547: „poztomethw” A 30, számtalan adat ~ „Poztomety” A 400, MNy. XXVI, 328, 1567: *hegedys* B 144, még két adat ~ 1568: *hegedews* B 244 ~ 1570: *hegedús* C 56, még egy adat.

III. Egyéb szórványos esetek

1596: *eskwsse* E 254, 1597: *eskezyk* E 364, 1599: „megh *eskezik*” E 587, *eskeggjenek* E 614, *eskezik* E 638 | 1570: „*fúsús* peter” C 31.

*

Adataim bőségesen igazolják azt a korábban adatok nélkül kifejtett véleményemet, hogy Debrecen nyelvjárása eredetileg nem *ö*-zű, és az *ö*-k jelentkezésének módjából (előbb a hangsúlyos szótagban) az is nyilvánvaló, hogy nem magában a debreceni nyelvben meginduló spontán változás. De nemcsak az *ö*-zés tekintetében, hanem az *ő* ~ *é*, *ü* ~ *i*, sőt néhány példában még az *ü* ~ *i* viszonylatban is tapasztaljuk, hogy az adatok egy korábbi illabiális(abb) hangállományt mutatnak. Az *ö*-zés a hatvanas években meghaladja még a mai köznyelvi *ö*-zés mértékét is, a vizsgált korszak vége felé azonban megállapodik nagyjából a mai köznyelvi *ö*-zés fokán. — Nyilván az *ö*-zű vidékekről betelepülők nyelvi hatására kell gondolnunk magyarázatul, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül Méliusz és az ebben a korban meglehetősen nagyszámú *ö*-zű irodalmi-nyomdai termékek hatását sem (A III. Orsz. Nyelvészkongresszus előadásai 338; vö. DEME, Nyelvatlaszunk 290).

III.

Dolgozatomat ugyan — mint fentebb is mondtam — adatközlésnek szántam, de nem akarok megelégedni pusztán a debreceni jegyzőkönyvek adatainak közzétételével. Az Országos Levéltárban végzett anyaggyűjtő munkám során olyan gazdag XVI. századi magyar nyelvű anyag van birtokomban, hogy a további kutatások céljaira érdemesnek látom közölni azokat, amelyek a most vizsgált kérdésekkel kapcsolatosak.

Az Országos Levéltárban gyűjtött anyagomat — minthogy egy-egy helyre vonatkozóan lényegesen kevesebb az adatok száma, mint Debrecenre vonatkozóan — nem tagoltam olyan részletesen. Az adatok kicédulázásának

szempontjait közöltem a Pais-émlékkönyvben megjelent cikkemben. A tárgy természete szerint ebben a munkában csak az 1—10. „kérdések”, a labializációval kapcsolatos adatok közléséről lehet szó. Jól látom, hogy a nem azonos szempontok szerint összehordott adatok egybevetése, illetőleg egybevetetősége kérdéses lehet, lényeges eltérés a debreceni és a nem debreceni adatok elrendezésében azonban csak az 1. és 2. pontban van. A debreceni anyagban együtt tárgyalom — illetőleg mutatom be — az $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ szembenállást, a következőkben — mint a Pais-émlékkönyvben megjelent cikkemben is — külön pontba veszem a köznyelvhez viszonyított \ddot{o} -zést és \ddot{e} -zést. A továbbiakban már nincs eltérés, éppen csak annyi, hogy — a dolog természeténél fogva — a nagyobb tömegű debreceni anyagot jobban széttagoltam.

Forrásaim — valamennyi az Országos Levéltárban — a következő levéltári állagok: I. a Barkóczy-család levéltára, II. a Becsky-család levéltára, III. a Bónis-család levéltára, IV. a Bugarin—Horváth-család levéltára, V. a Csáky-család levéltára, Miscellanea, VI. a Csáky-család központi levéltára, VII. a Csáky-család kassai levéltára, VIII. a Csicsery-család levéltára, IX. a Kállay-család levéltára, X. az Ibrányi-család levéltára, XI. a Kölcsey-család levéltára, XII. a Csoma-család levéltára, XIII. a Dessewffy-család margonyai ágának levéltára, XIV. a Dobos-család levéltára, XV. az Uray-család levéltára, XVI. a Gámán-család levéltára, XVII. a Hanvai-család levéltára. Az adatok után — abban az esetben, ha az iratanyag évrendben van — pusztán a megfelelő római számot közlöm; egyik-másik állag esetében szükséges a fasciculus és a numerus megadása is, ilyenkor ezt is közlöm.

Területileg így oszlanak meg adataim: I. Zemplén és Ung megye területéről Homonna, Varannó, Nagymihály, Butka, Lasztóc, Deregnjó, Ráska, Kapos, Csicsér, Imreg, Felsőregmec, Zemplén, Sátoraljaújhely, Sárospatak, Bénye, Szegi, Tarcal, Tokaj. II. Bereg megyéből és Ugocsának a Tisza jobbparti részéről Munkács, Tag, Salánk, Szőlősvégardó, Vári. III. Ugocsa Tisza balparti részéről és Szatmár megyéből Bocskó, Halmi, Szinéváralja, Kölese, Kómörő, Zajta, Pelseske, Atya, Panyola, Kérsemjén, Szamoskér, Nábrád, Tunyog, Cégény, Ecsed, Komlód, Csenger, Nagykároly; ide sorolom a *S e m j é n* ben kelt adatokat — Szatmár és Szabolcs megye községei közé —, mert nem tudom megállapítani, hogy Kérsemjénről vagy Kállósemjénről van-e szó. IV. Szabolcs megye területéről Kisvárdá, Anarcs, Tiszavarsány, Ibrány, Vaja, Oros, Nagykálló, Kállósemjén, Gáva, Nagyfalva, Tiszalök. V. Bihar megye területéről Mihályfalva, Szentjobb, Bihartorda, Nagyvárad, Körösszeg. VI. Szilágy megyéből Szödemeter, Kémer, Szilágyosmlyó, Kraszna, Horvát, Kecel, Sereden. VII. Békés megyéből Gyula. VIII. Szolnok megye területéről Szolnok és Mezőtúr. — Az egyetlen településhez köthető adatokon kívül vannak olyanok is, amelyekről csak azt tudom, hogy melyik megye területéről valók; ilyenek vannak Zemplén és Ung, Szatmár és Szabolcs, továbbá Bihar megye területéről. Ha ezek közül példákat közlök, akkor az illető területtel kapcsolatosan legelől sorolom fel őket.

Az adatok megoszlása nem egyenletes. Van olyan hely, amelyről kétszáznál is több adatom van, és van olyan, amelyről csupán tíz egynéhány. A megfigyelt vagy megfigyelendő jelenségek sem egyenlő arányban fordulnak elő forrásaimban. A felhasznált források különben műfaji tekintetben igen változatosak: missilisek, magánjogi szerződések, végrendeletek, tanúkihallgatások és más hatósági kiadványok, az erdélyi fejedelmekhez intézett fel-

terjesztések és egyszerű feljegyzések az ünnepélyesebb memorialetól a költségjegyzékig, követi utasítás stb., stb.

Mint fentebb jeleztem, a nem debreceni adatokat kevésbé részletezve csoportosítom. A Pais- emlékkönyvben jelzett 31 „térképlap”-ból (i. m. 467) álló atlasz első tíz térképének adatait veszem számba: 1. *ö*-zés a szótóban (*kelt*; *rend*, *szerez*, *személy*; *ember*); 2. *ë*-zés a szótóban (*föld*; *köz*, *György*, *törvény*; *pünköst*); 3. a *tett*, *lett*, *vett* alakok *ö*-zése; 4. az *ö* ~ *ë* váltakozás a tővéghangzóban; 5. a (-*koz*), -*köz*, -*köz* és a (-*kod*), -*köd*, -*köd* képzők *ö*-zése; 6. a (-*hoz*), -*höz*, -*höz* és a (-*szor*), -*szér*, -*szór* *ö*-zése; 7. az *ó* ~ *é* váltakozás; 8. az *ü* ~ *i* váltakozás; 9. az *ű* ~ *i* váltakozás; 10. az *ü* (*ö*) ~ *ë* megfelelés.

Az 1—4. és a 7—8. kérdésekre csaknem valamennyi „kutatópont”-ról van adatom; a többire csak szórványosan. Helykímélés miatt célszerűnek tartottam csak a pozitív adatok közlését, az 1. pontban csak az *ö*-zőkét, a 2. pontban csak az *ë*-zőkét stb. Ettől csak akkor tértem el, illetőleg a köznyelvvel megegyező alakokat csak akkor közlöm, ha ugyanabban az írásban vagy esetleg csak ugyanabban az időben ingadozást tapasztalok. Még csak annyit elöljáróban, hogy a nyolc kisebb területi egységet vizsgálom külön-külön, nem az egészet egyszerre.

I. 1. A közelebbi keltezési hely megállapíthatósága nélkül, Ung megye területéről, a vármegye nótáriusának tollából való adataim a szótóbeli *ö*-zésre 1562: „megh *leóthem*”, *leóth*, *Beóhajt*, „megh *Beochulthethe* volna” (VIII.) | Homonna 1571: *kólth* (IX.) | Nagymihály 1573: *keolth* (XIII.) | Butka 1561: *lólte* ~ „*lelje* megy”, 1560: *keulth*, 1561: *kolt*, 1593: *kelth* (XIII.) | Lasztóc 1590: *fölol* (XIV.) | Deregnő 1575: *keolt* (VIII.) | Ráska *kélt*, *lélték* (VIII.) | Csicsér 1570: *kólt* ~ *kelt* (VIII.) | Imreg 1571: *kólth*, *fölül*, 1596: „*el telúen*” ~ „*el tólt*” (I.) | Felsőregmec 1598: *peorbennás*, *peörteöl* (IX.) | Újhely 1596: *Bóchiullóttük*, „*meg bóchiulenek*” (VIII.) | Patak 1564: *Mönnjönek* (VIII.) | Szegi 1577: *Kólt* (XI.).

2. Zemplén megye (Fassiones et attestationes) 1568: „*az teb* dolgokrúl Semmyth Nem tud” (I.) — itt a *teb* lehet íráshiba, vö. ugyanabban: „*mýlith georgh*”, „*Veres georgh*”, „*wn keozteok*”, *kozeoth*, „*w Magok keozth*” stb. | Butka 1560: „*Ezwe Gýwlnwen*”, *kezeth*, „*Ew kezethék*”, *kewetkezendew*, *ketheles*, *therthennek*, „*Terwen zerenth*”, *Therekedem*, *feld*, „*zantho feldeketh*”, *feldeknek* (XIII.), 1561: *terekegjk*, *torekedew*, *tob*, *kozolje*, „*torwjn tiwo wrak*” (XIII.) | Csicsér 1541: *chetherteken* (VIII.), 1552: [*t*] *herekedesemuel* (VIII.), 1586: *Ewrekbe* (VIII.) ~ 1569: *kéozeónetemnek*, *feoldek* stb. (VIII.) | Imreg 1571: „*hazý ezkezh*” ~ „*hazý ezközh*”, „*ozwe szamlalwan*”, *tób*, *között* stb. (I.) | Szegi 1577: *cheterteken* ~ „*az en Kwlcgegének*”, *thórthenne* stb. (XI.).

3. Zemplén megye 1568: *teottek*, *veottyk*, „*veottee* el” [!] (I.) | Varanó 1589: „*fel veótté*” (XIV.) | Lasztóc 1561: „*le totte*” ~ 1560: *leth*, „*thetthenk* es *wegezthenk*” (XIII.) | Deregnő 1575: *tewthewnk* (VIII.) | Kapos 1576: *leotth*, „*veotthe ky*” (I.) | Csicsér 1552: *thwt* (VIII.), 1588: *vöttwnk* (VIII.) | Imreg 1571: „*elő wöttwk* (I.), 1591: *wét*, ~ *vette* (I.) | Zemplén 1592: „*vót vot*”, „*vóttém fel*” (XIII.) | Patak 1592: *teóth*, *vottém* (XIV.) | Szegi 1577: „*lót volna*” (XI.).

4. Homonna 1571: „*megh Ereossetheóthtem*” (IX.) | Butka 1593: „*Megh Nem Engedeom*” (XIII.) | Lasztóc 1584: „*meg tartanom es oriznöm*” (XIV.) | Kapos 1576: *igeó*, „*meg leszeó*”, „*añak feleotthe*” (I.) | Imreg 1571:

leuelwinköth (I.), 1591: *ezustes, ezustekel, ezustet* (I.) | Újhely 1596: *Tizenkettöd* (?) (VIII.) | Patak 1564: *Mönnjönek, Ennekön* [!], *felethközönöm*, „el kezdöth”, *kerön* [!] (VIII.).

5. A kutatópontoknak csak a feléről van adatom, a köznyelvitől eltérő pedig csupán egy: Patak 1564: *felethközönöm* (VIII.).

6. Butka 1560: „Legh *Elewzer*” (XIII.) | Kapos 1576: *kezheoz* (I.) | Csicsér 1586: *Elewzer* (VIII.) | Imreg 1591: *előzer, Legelőzer* (I.) | Patak 1564: „Jo *weghöz*” (VIII.).

7. Zemplén megye 1568: „az Berúa *Newe* telek” ~ „Bykes, *Neweo* telek” (I.) | Butka 1560: „Egh *felewl*, Mas *felel*”, *zewleth, zerelemebel*, „*Ezj* wetthes”, „*Ez Ezthendeben*”, „Az Saroswarমেgej Jozagh *felel*”, „megh *Eressethwen*” (XIII.) | Deregnő 1575: *eressewgyek* (VIII.) | Csicsér 1595: *Jdesbik* (VIII.) | Imreg 1571: *elebj*, 1596: *elebj* ~ 1591: *előbj* (I.).

8. Ung megye nótáriusa 1562: *Jzenne* (VIII.) | Zemplén megye 1568: „predio *Býkes*” (I.) | Homonna 1573: „Melý dolognak el Mulasa chak az Mýnapý *wdórolis ez idegg*” (IX.) | Deregnő 1575: „*Jzent wala*” (VIII.) | Ráska 1570: *pinkest* (VIII.) | Kapos 1576: *izenthe* (I.) | Csicsér 1541: *fýlek*, 1569: *Jzentenek, Jzenethýbwł* (VIII.) | Imreg 1571: *pýnkest*, 1591: *hýwele* (I.).

9. Ung megye nótáriusa 1562: „*Mýwelheteth wolna*” (VIII.) | Homonna 1573: *Mýuelne* (IX.) | Butka 1560: *mýwellýjenek, Mýwelesere* (XIII.) | Csicsér 1568: *mýuelnwnk* (VIII.) | Patak 1596: *miunek* (III.).

10. Butka 1560: „*Therwený kijwel*”, „*Eznek kywele*” (XIII.).

II. Az egész terület a legkevesebb eltérést mutatja a mai köznyelvi formától.

2. Munkács 1568: „Orban *fýlep*” (IX). 3. Salánk 1587: *wotteok*, „*fel wottewk* (XIII.) | Szőlősvégárdó 1585: *teottem, lottenek* (XI.) | Vári 1572: *Totenek* (XI.). 4. „*Eónnen* magok” (IX.) | Salánk 1587: *lewelewnkeot* (XIII.).

III. 1. Szinérváralja 1570: *këlt, kewlt* (IX.) | Kölcse 1575: *kolt*, 1576: *költ*, 1578: *kolt, keolt*, 1579: *keolt*, 1580: *keolth*, 1583: *Keolt*, 1592: „*feólwll* megh Jrť”, „*feólwll* megh Wagyon Jrwa” (XI.) | Atya 1551: *kewlt* (IX.) | Kérsemjén 1577: *kolt, bochel* 'becsel', „*ez fulwł* Mondot” ~ „*Ez felől* Meg Jrťth”, 1581: *költ*, 1597: „*beóchiw* zerentť” (IX.) | Szamoskér: 1573: *kolt*, „*megh nem bochýolenek*” (IX.) | Ecsed 1573: *annak feoletthe*”, 1577: *keolth* (X.) | Komlód 1579: *koltj* (II.) | Csenger 1597: *Keolt* (II.) | Semjén 1573: *cýjporodnek, embor* = *syghom, gjermok* (IX.).

2. Szinérváralja 1570: „*mý keZZettonk*” ~ „*mý kewZettonk*”, *keZettem, kewzeth, kewZeth, kewZteunk* (IX.) | Atya 1551: *chieterteken*, „*Ezer Ewtt* zaaz *ethuen Egj*” (IX.) | Ecsed 1573: „*egý kertwelj* bokornal” (X.) | Komlód 1579: *cheterteken* (II.) | Csenger 1597: *eóregben* 'örökben' (II.) | Semjén 1574: „*ez setjít tel*” (IX.).

3. Szatmár megye 1572: *luttem*, „*hire lüt bene*” (XI.) | Szinérváralja 1570: *leut* (IX.) | Kölcse 1575: *löt*, 1576: „*El wóthe* volna”, 1578: *löttonk, weóthhák* (XI.), 1580: „*veot* vala” (IX.), 1583: „*lottem uolt*”, 1590: *leót, leoth*, 1593: „*fel wotte*”, *löt* (XI.) | Kőmörő 1582: *Löt, lött*, „*wöttuk ki*” (XI.) | Peleske 1574: *löttem, wöttem* (II.) | Panyola 1562: *töttenek*, 1575: *töttek*

(IX.) | Kérsemjén 1577: *Theottem*, „*lútt legen*”, 1581: *Tottwnk*, 1588: *totem*, *totenek*, 1592: „*lót v[ol]na*” (IX.) | Nábrád 1574: *leoth*, *tottonk*, *tottenek* (I.) | Cégény 1565: *Teötthem*, „*el veottem*”, *veottem* (XI.) | Ecsed 1577: *teotteonk* (X.), 1584: *leötteónk* (IX.) | Komlód 1579: *vót*, *vöttem*, „*megh uótte*”, *tottik*, *tóth*, *uót* (II.) | Csenger 1597: *Teottiwnk*, „*fel üeottuk* (II.) | Nagykároly 1574: *wotték* (IX.) | Semjén 1573: „*ffel Nem wotte wolna*”, *woth*, 1574: *tuttek*, „*fel vöttem*” (IX.).

4. Szinerváralja 1570: *wegozest* ~ *wegezess* (IX.) | Kölcse 1575: *Leuelonkot*, *mjndenekot*, „*nemës szolga*”, „*nemës Ember*”, *nemessekot*, *nemtelénekot*, *vigozist*, *wegoztónk*, 1576: *Eótkót*, 1578: *erdeókên Mezeokeón*, 1579: „*Filisdj feolden*”, 1592: *penzomet*, „*megh lezeon*”, *felesegomet*, *engóm*, *felesegeóm*, *egjyeteómben*, *ennekeóm*, 1593: *leuelonkot* (XI.) | Kömörő 1582: *Mjñkeot* (XI.) | Panyola 1562: „*ewnnen maga*”, *feqj=weros*, 1576: „*megh Jelentot*”, „*nem mehetok*” (IX.) | Kérsemjén 1592: *emberoknek* (IX.) | Cégény 1565: „*kileon kenjere zallo tham*” ~ *kuleon* (XI.) | Ecsed 1573: „*az Budes halomra*”, *Kewzeth*, *kewzeth*, *eothedjyk* ~ *Ewthodik* (X.) | Semjén 1573: *Kozonetomet*, *embor=sjghom*, „*megh ertottem*”, *ennekom*, *ezoknekjys*, *hijzom*, *tijztóth*, „*Jlletoth wolna*”, *tijztossyghot*, „*tijztossjg kywanó*” (IX.).

5. Szinerváralja 1570: *emlekoZetre* ~ *emlekezetre* (IX.).

6. Kölcse 1592: „*wdwar heljheóz walokat*” (XI.) | Atya 1551: *Elewzer* (IX.) | Ecsed 1573: *Elewzer*, *Lewkhez* (X.).

7. Atya 1551: *geotrednim*, „*gond wyseleje*” ~ „*gond Wyseleoiul*” (IX.) | Ecsed 1573: „*az zellep halomra*”, 1577: *Jdesbjyk*, „*az Elebbj*” (X.).

8. Szatmár megye 1572: „*filep Miklost*”, „*sijtó fabyannenak*”, „*sijtó fabyane*” (XI.) | Kölcse 1575: „*hiak es gjchek*”, *philesden*, 1579: „*Filisdj feolden*”, „*filesdi ormanban*”, 1593: „*filesden mel filesd sekmar* [!] Var megeben vagon” — vö. 1576: *felesden* —, 1588: „*kyleonb kyleomb fele*”, 1568: „*hwtj le tjwin*”, „*hwtj szerint*”, 1575: „*kjws azzon napja*”, „*kjws vcaz vigin*”, „*kjws vczaban*” (Kölcseben), 1576: *hwtómuel*, „*hwtóm szerint*”, 1583: *hwtomuel*, „*az wdo kozbe*”, „*ez mult wdokben*” (XI.) | Kömörő 1582: *files=dj* ~ „*kwssebik kende georgh*” (XI.), 1576: „*megh Jzenem*”, *Jzenghetjysjt* (IX.) | Kérsemjén 1588: *Jzenté* ~ 1597: „*hwtos emberek*” (IX.) | Cégény 1565: „*kileon kenjere zallo tham*” (XI.) | Komlód 1579: *huti*, *hüti* (II.) | Nagykároly 1574: „*az filepi iobagiok feleol*” (IX.).

9. Nagykároly 1574: *bjntetésseis* (IX.).

10. Ecsed 1577: *esskeosseonk* ~ *esskesseonk* (X.), 1584: „*teörwénnel kuell*” (IX.).

IV. 1. Kisvárdá 1573: *kólt* (I.) | Tiszavarsány 1584: *embörrel*, *emböre* ~ *embert* (IX.) | Vaja 1576: *keolth* (X.) | Oros 1565: *keolth* (IX.) | Nagykálló 1556: *kolth*, „*bochwitek wolna*”, *bochjyw letjiben*, 1598: *Belteokeoth* (IX.) | Kállósenjén 1567: *kólt* (IX.).

2. Szabolcs megye 1532: „*Vnā subā sub ductā Cum pelle hermelli wlgo helgh*”, „*sub ductam cum pelle hermellis wlgo helgh*”, „*Vnum wlgo kanicham zeldh*”, „*Tres wlgo genges parthakath*”, „*Vnam Camisiam depictam wlgo genges*”, „*Vnam picturam wlgo genges hým*”, „*Vnam Vittam wlgo genges feketheketh*”, „*Vnā vestem, kenthes*”, „*Vnam Vestem kenthes*” (IX.) |

Ibrány 1551: „*Kötes leve lem*” ~ „*ketes levelemett*” (I.) | Nagykálló 1552: „*philep dekannal*”, 1556: *cheterteken*, „*kezenseghes akarathbol*”, „*kezen Jarwan*” (IX.) | Gáva 1591: *theruinnjel*, *Erókes*, „*Sem Buczuual sem szekue*”, „*szekue* vagj Buczuua [!]

 (XIII.) | Tiszalök 1584: „*Czeller filep*” (IX.).

3. Ibrány 1575: „*el weottek*”, *leoth* (IX.), 1594: *Theoth* (X.) | Vaja 1576: *leoth*, „*leottenek wolna*”, *Theotthenek*, „*Jgazat Theottem*” (X.) | Nagykálló 1593: *uotuk*, 1598: *ueottuk*, „*ký Vote*”, *lot* (IX.) | Nagyfalú 1599: *teot* (IX.).

4. Szabolcs megye 1532: „*Christina de nadan coniuX Egregy domini Joannis lewkes*”, „*Tres wlgo genges parthakath*” (IX.) | Kisvárdá 1572: *wththe* 'ütötte' (I.) | Tiszavarsány 1584: „*Jelentöt Volna*” (IX.) | Nagykálló 1556: „*Cimeres pechetomwel*”, „*megh fjzetoth*”, *Nekom*, *Ennekom*, „*megh eleghetoth*”, *zemelyok* (pl. nom.), *Newezetos*, „*megh eleghodwen*”, 1583: *Jgiekózó* 'igyekezem', *tisztessegó re*, 1598: *Belteokeoth* ~ 1593: *Belteken* (IX.) | Gáva 1591: *kulen kulen* (XIII.).

5. Nagykálló 1583: *Jgiekózó* 'igyekezem' (IX.).

6. —

7. Szabolcs megye 1532: „*Vnam Vittam wlgo genges feketheth*” (IX.).

8. Anarcs 1566: *Jzenne*, *Iduessiges* (IX.) | Ibrány 1575: *wdowel* (IX.) | Vaja 1576: *pjynkeost* (X.) | Nagykálló 1556: „*pinkesd Nap tajaban*” (IX.).

9. Kisvárdá 1572: *mjwewljen*, *mjwewne* (I.) | Oros 1565: „[ezü]sth *Mjwew*” (IX.).

10. Ibrány 1551: „*ezen kivel*”, „*az 20 napi szulgalaton kivel*” (I.).

V. 1. Bihar megye 1565: *kezkönö* (I.) | Szentjobb 1566: *keölt* (II.) | Nagyvárad 1562: *feóljewtlj*, *zeórenth* (II), 1569: „*kereszeog*”, *zeorzest*, „*Ew feolsegethewl*”, „*Embeor Eoles*”, *Embeornek* (VI. Fasc. 10. N. 24.).

2. Bihar megye 1565: *gjengj*, *gjengjjes* ~ 1564: *Gónjos* (I.) | Bihar-torda 1575: *ecemnek* (IX.) | Nagyvárad 1562: *gierg*, *Ereksegett*, 1563: *gierg* (II.), 1569: „*terwent teonny*”, „*terwenij tetelre*”, *keores* (VI. Fasc. 10. N. 24.), 1572: *gjergnek* (~ *georg*), *Eorekbe* (II.) | Körösszeg 1562: „*kereszegi*”, „*kereszegy*” (VI. Fasc. 158. N. 1.).

3. Bihar megye 1565: *Lött* (I.) | Nagyvárad 1569: „*ký veotte*”, *leott* (vö. *leonne*, *teonny*) (VI. Fasc. 10. N. 24.), 1577: „*leóth wolna*” (II.), 1584: „*Veott volt*”, „*meg veotte*” (IX.) | Körösszeg 1562: *löt* (VI. Fasc. 158. N. 1.).

4. Bihar megye 1565: *lepödö*, „*pegywet mallal bellöt*” (I.) | Szentjobb 1566: *lewewinkeót* (II.) | Nagyvárad 1562: *tiszteólendeó*, *Engeómeth*, *vetkeókerth*, „*Meg kegielme=zeóth*”, *felesegeóm*, *veteokben* (II.), 1569: *mjndeon*, *kertheokel*, „*megh Newezeot*”, *Epjyteot*, *lezeon*, *Rezeon*, „*Vgyan Ezeon*” ~ *Eotedzer*, „*Týzen eoted*”, *keozensegel*, *keozenseges* (VI. Fasc. 10. N. 24.), 1572: *Ertheom*, 1577: „*en ereóttem*” (II.).

5. Nagyvárad 1569: „*megh Emlekeozuen*” (VI. Fasc. 10. N. 24.).

6. Nagyvárad 1569: *Eleozer*, *Eotedzer*, *werhez* (VI. Fasc. 10. N. 24.).

7. Bihar megye 1565 : „*fe kötö*” (I.) | Nagyvárad 1563 : *else*, 1562, 1563 : *tjztelende*, 1563 : *Eresjlteth* (II.) | Körösszeg 1562 : *hetphen* (VI. Fasc. 158. N. 1.).

8. Bihar megye 1565 : „*tjndeklö taffota*” (I.) | Szentjobb 1566 : *pjnkewsd* (II.) | Bihartorda 1575 : *füzetessem* (IX.).

9. Bihar megye 1564 : „*Ezuzst Müw*”, 1565 : „*ötöd ffjyre kelö*” (I.) | Nagyvárad 1569 : *mjwel, mjweltek* (VI. Fasc. 10. N. 24.).

10. Bihar megye 1564 : *fekennem* (I.).

VI. 1. Szödémeter 1558 : *kolt* (XI.) | Kémer 1571 : *keolt* (II.) | Szilágy-somlyó 1572 : *beocchel*, „*beochiwlettek wolth*”, 1574 : „*fel keolt*” (II.) | Kraszna 1570 : *Keolt, phülop, zeomelyebe*, 1577 : *keölth*, 1579 : *kolt* (II.) | Ballaszentmiklós 1577 : *kolt* (IX.).

2. Szödémeter 1558 : *gencen* 'Göncön', „*edenfi ianosnak*” (XI.) | Szilágy-somlyó 1575 : *ketellelis* (II.) | Kraszna 1570 : *kezték, filep*, 1580 : „*zenth Gjergji Napian*”, *feld, feldek* (II.) | Kecel 1570 : *Eorek, Eorekbe, feldtewl, feldejt, terwin*, 1583 : *Ereokbe* (II.).

3. Szilágy-somlyó 1572 : „*weott el*”, *leott*, „*el weott*”, „*fel nem weottwk wolna*”, *weottem, weott*, 1574 : „*fel nē veottem wolna*”, „*leott wolna*”, „*be weotte wolt*”, „*leott wolna*”, 1575 : „*fel nem weöttem wolna*”, *lött, löttek*, „*wötte kÿ*”, „*löttem wolna*” (II.) | Kraszna 1570 : „*fel vöttének*”, „*teóth wolt*”, „*be wöttük*”, „*fel vót*”, 1571 : „*fel nem weottwk wolna*”, 1579 : *tottem*, „*votének kÿ*” (II.) | Kecel 1563 : *teöttök* (II.) | Sereden 1572 : *leott* (II.).

4. Kémer 1571 : „*tÿzen eoted Nap*”, „*Tÿzen eoted Napot*” (II.) | Szilágy-somlyó 1572 : *bwnes ~ bwneos*, 1574 : *gjuwteonek* 'gyűjtenek' (II.) | Kraszna 1568 : *Bjdeskwthj* (II.) | Kecel 1563 : *zeoket* 'szökött', 1583 : *hiteos* (II.).

5. Kémer 1571 : *Emlekozetjyre* (II.) | Szilágy-somlyó 1574 : *keowetkeozjyk* (II.).

6. Szilágy-somlyó 1574 : *eleozzerjys* (II.).

7. Kraszna 1575 : *sZeleo*, 1577 : *Zeleye, sZelöth*, 1580 : „*Megh Eresjtwen*” (II.).

8. Szilágy-somlyó 1574 : „*Jzente megh*”, „*fjztes Jakab*”, 1575 : *wódeo, wódokben* (II.) | Kraszna 1568 : *Bjdeskwthj*, 1570 : *phülop ~ filep, kijeomb kwleomb*, 1571 : *pjnkewst*, 1577 : *pinköst* (II.) | Kecel 1570 : *pjnkewsd, jres* (II.).

9. Szilágy-somlyó 1572, 1574 : *Mjwelhette*, 1575 : *Miwelt* (II.) | Kecel 1563 : *mjelhetem*, 1571 : „*Mjwelte wolna*” (II.).

10. Szilágy-somlyó 1572 : *eskethetjyk, eskennj, eskezyk* (II.) | Kraszna 1577 : *eskenniek* (II.).

VII. Békés megye Gyula.

1. 1564 : „*Annak felötte, keülth* (I.). 2. 1564 : „*zenthgjergj*”, 1566 : „*Melith gergeth*”, „*draskowÿth gergeth*”, *kengergek, tertinnek, terekeknek, kezen-siges* (I.). 3. 1564 : *teöttem*, „*fel weotte*”, *teottek* (I.). 4. 1564 : „*wetottek Reÿa*” ~ „*Eeönnen* [!] *keolchegeen*” (I.). 5.—6. 1564 : *Ehoz*, 1566 : *Elwzer, Elezer* (I.). 7. 1564 : *Eleb*, „*fe Capitanÿa*”, „*fe Jspanÿa*, 1566 : *dichesige*, „*ez Mostanj*

Jdenek', *Elezer* (I.). **8.** 1564: *pjnkesh*, 1566: *pispeketh* ~ 1562: *pwspék* (I.). **9.** 1566: „Ezwsth *müwemeth'*” (I.). **10.** —

VIII. 1. Mezőtúr 1570: „al *peóreos'*”, *Embeóreok*, 1574: „torma *bened* = *eokeon'*”, 1575: „bagach *Gergolj'*”, *Emborok*, *Embort*, *Embortul*, „Konta *Dienost'*”, „vinche *benedokot'*” kollő, „föl indet = uan”, *pörlenek*, *zörent*, *szörent*, 1576: „Tirichenj *Zeorin* Valo bironakis”, „ado *Zeodes'*”, *Zeomeliom* *Zeorenth*, *leolkj*, *Embeornek*, *Emb* = *eoreoknek*, 1586: *szeomelijeokkal*, *szeorent*, *Embeorink* (IX.).

2. Szolnok 1564: *Czederekre* 'csödörökre', „Atük Az *Mj keses* Jrasunkoth ez pezetes *leuelunketh'*” (= közös v. kezes?), *Czetertheken* (IX.) | Mezőtúr 1542: *Eroke*, 1546: *keonjygenenk*, *keztönk* (IX.).

3. Mezőtúr 1546: *optwk*, 1575: *töttek*, 1576: *leott* (IX.).

4. Mezőtúr 1570: „ki *Elegiteotte* volna”, „megh *Ereössüteot'*”, 1574: „*Chiepeos* Jllies”, *regeon*, *ereotte*, *Eg* = *ieteombē*, *Egieteöbe*, *tizteolendeo*, *keowetkeozeoth*, 1575: „az meg *neuezöt* hatarokig”, *fenioget*, *engödelmeből*, *Eszokre*, „vgian *Eszö'*”, *hiuösegooson*, *legio*, 1576: *Nekeom*, *Ennekeom*, *Engeom*, *Eleteomett*, *kereom*, *Elneom*, *Meneom*, *keresneom*, *Egieteombē*, *Mindeon*, *Nepeon*, *legieon*, *leheteott*, *kerteochket*, 1586: *Thjsteoleteos*, *hiteos*, *Nemeos*, *felsegeos*, „Meg *Jeleontenj'*”, *tjsteolendeo*, *Mindeon*, „*Mindeon* ható”, *Egreon*, *Egreö* 'Egerben', *Ezeonis*, *legijjeon*, „gondot *wiselljjeon'*” (IX.).

5. Mezőtúr 1574: *keowetkeozeoth* (IX.).

6. Szolnok 1564: *eleser*, „*Mj kesünkhes'*” (IX.) | Mezőtúr 1570: *kikheöz*, 1575: *mihöz* (IX.).

7. Szolnok 1564: *Czederekre* 'csödörökre', *Jüue* 'jövő', *vytesle*, *eleser*, *eleth* (IX.) | Mezőtúr 1570: „Thurý *fe* býrak”, 1574: „thurý *feo* birak”, 1576: „*Mindeon* *Jden'*” (IX.).

8. Szolnok 1564: „*Jüue* *pjnkesh* Napra” (IX.).

9. Mezőtúr 1546: *hijwsegonknek*, 1575: *hiwseges*, *hiuösegooson*, „*Mj* *küvülunkis'*”, 1576: *hiwseget* (IX.).

10. —

IV.

Adataim részletes elemzése — még így is, hogy több helyre vonatkozó számtalan adatot elhagytam⁸ — rendkívüli módon megduzzasztaná dolgozatom terjedelmét. Viszont nem fejezhetem be anélkül, hogy legalább néhány kérdésre rá ne mutassak, hogy legalább vázlatosan össze ne foglaljam az adatok vallomását.

A szótó *ö*-zésére vonatkozó adatok általában gyenge fokú labializációra mutatnak. Az *l* (*lt*) előtti *ö*-zés sem mondható kivétel nélkülinek, s még ez is főleg a hatvanas évektől kezdve jelentkezik. A köznyelvitől eltérő független *ö*-zés néhány szóra korlátozódik: *böcs*-, *pör*-, *mön*-, *csöpöröd*-, *szömély*, *szörént*; *embör*, *kesztkönő*; továbbá néhány tulajdonnévre: *Béltök*, *Benedök*, *Dienös*,

⁸ Eger; Borsod megye Szirma; Gömör megye Putnok; Abaúj megye Körtvélyes, Jászó, Kassa; Eperjes; Erdély területéről Gyulaféhérvár, Torda, Keresd; Krassószőrény megye Karánsebes.

Gergöly. De ezek a példák is csupán szórványosan jelentkeznek. Határozott és szabályos *ö*-zés mutatható ki 1570-től kezdve Mezőtúron; innen idézhetem (és idéztem is) a *fel* igekötő egyetlen *ö*-ző alakját is 1575-ből.

A korábbi állapot azonban Mezőtúron sem ilyen. 1542-ben és 1546-ban még *ë*-ző alakokat találunk, mint ahogy az illabiális alakok a század végéig sem tűnnek el teljesen: az egész vizsgált területen több adatom van a köznyelvitől eltérő *ë*-zésre, mint a köznyelvitől eltérő *ö*-zésre. De különösen feltűnő a korábbi adatok *ë*-zése. Így a legkorábbi irat, amelyet idézek — Lőkös Jánosné Nadányi Krisztina latin nyelvű végrendelete 1532-ből —, szórványaiban teljesen illabiális nyelvallapotot mutat: *hëlgy, zëld, gyëngyës, fëkëtë, këntës*; de éppen Szabolcs megye területéről még 1591-ből is idéztem *tervényy, szekve, erökes* alakokat. Feltűnő, hogy Szilágy megye területén még 1580-ban is találkoznak *fëld* alakokkal. Ugyanúgy, mint Debrecenben, a vizsgált területen is megtaláljuk azt a jelenséget, hogy az *ö* hangsúlyos szótagban tűnik fel először: *örök, Köres*; de van példa az *ö*-zés terjedésének szabályos alakjára is: Mezőtúr 1542: *Eroke*; vö. még Szabolcs megye területén *erökes*.

A *tött, lött, vött* alakok *ö*-zését el kell választanunk az *ö*-zés többi esetétől. Ezek nyilván az *ëü*-s tőből alakultak, s a vizsgált korban még talán hosszan hangzottak. Minthogy azonban az *ö* foném nem volt teljesen ismeretlen ezeken a területeken, s minthogy gyakrabban találkozunk *-tt*-s írásmóddal, meg kell engednünk azt is, hogy a rövidülés már bekövetkezett.

Viszonylag sok adat van — a század utolsó negyedéből — a végzések előtti *ö*-zésre. Azonban ezek sem jelentkeznek olyan szabályossággal, mint az ún. *ö*-ző nyelvjárásokban; egyetlen kivétel Mezőtúr 1570-től kezdve. A többi helyen előforduló, suffixumok előtti *ö*-zés csupán egy-egy iratra korlátozódik, ezzel szemben olyan példákat lehet idézni, amelyek még az illeszkedés ellenére is — a tő labiális magánhangzója után — illabiális tővéghangzót mutatnak. A felsorolt suffixumok *ö*-zéséről is körülbelül ezt mondhatjuk: általában nagyon kevés a szabályos illeszkedéstől való eltérés, akkor is inkább az illabiális alak javára.

Az *ö* ~ *é* megfelelések megoszlása is arra mutat, hogy a vizsgált terület eredetileg illabiális hangállományú volt. Sokkal bonyolultabb kép tárul elénk az *ü* ~ *i* megfelelések példáiból. Ugyanarról a helyről idézhetünk *izen, fizés* alakokat *üdü, hüt* alakokkal szemben. Sőt egyazon írásban is találunk ilyenféle, ellentétes példákat. A *kis*-nek *küs* változata azonban csak Kölcésen és Kőmörön fordul elő, *hüt* és *üdü*-félékkel együtt, de Kölcésről *kilönb*, Kőmörőről *Füled, izen* alakot is tudtam idézni.

Végső eredményül e rövid összefoglalásból azt szűrhetjük le, hogy ez a viszonylag nagy, de a „kutatópontokkal” — sajnos — nem egyenletesen behálózott terület eredetileg nagyon kevésbé labializáló volt. A felső nyelvállású labiális fonémák azonban nem voltak teljesen ismeretlenek. Így midőn valamely külső hatás eredményeképpen megkezdődött ezeknek a fonémáknak a nagyobb tömegű behatolása, egyre nagyobb teret hódítottak, sőt — legalábbis írásban, éppen úgy, mint Debrecenben — megjelentek olyan labializáló alakok is, amelyeket később elejtett a nyelvszokás. Ilyen rövid elemzés azonban nem alkalmas arra, hogy a felmerülő kérdéseket valamennyire is megnyugtató módon megoldja. Gondolok itt elsősorban arra a legfontosabb kérdésre, hogy mennyire tekinthetjük a helyhez köthető iratokat az illető hely nyelvjárása emlékének. Valamennyi iratot külön-külön és együtt kell ebből a célból

elemezni. Ilyen elemzésre ebben a dolgozatban nem is gondolhattam, pedig nyilvánvaló, hogy a leírók személye, iskolázottságuk foka döntő jelentőségű ilyen vonatkozásban. Anélkül, hogy most bizonyítani próbálnám, megkockázatom azt a föltevést, hogy az *ö*-zés terjedésében jelentős szerepe lehetett a XVI. századi magyar nyelvű iskolázásnak, *ö*-ző irodalmi művek ismeretének, s az az írni tudó személy, aki tanulása közben *ö*-ző példákat látott maga előtt, saját nyelvszokásával ellentétben is használt írásban *ö*-ző alakokat. Sőt fel kell tennünk azt is, hogy egyik-másik íródeákba bizonyos szöveg-tiszteletet is belenevelt az iskola. Mert mi mással magyarázhatjuk azt a korábban említett tényt (III. Orsz. Nyelvészkongresszus 338), hogy Debrecenben az utolsó XVI. századi nótárius, Tibai András a jegyzőkönyvekben általában nem lépi túl az *ö*-zés köznyelvi fokát, sőt még a *tött*, *lött*, *vött* sem fordul elő nála, a varga céh szabályainak leírásában pedig erősen *ö*-ző (vö. MNnyv. II. 262—9)? Korántsem akarom ezt a tényt általánosítani. Jóval több példát tudnék idézni a szöveg megváltoztatására, hangtani és helyesírási szempontból való átírására. De a magyar nyelvű írásbeliség terjedésével nyilvánvalóan kezdett hatni valamiféle norma, amely nem engedett be írott szövegbe bizonyos nyelvjárási sajátságokat, másrészt viszont — legalább írásban — elterjesztett olyan jelenségeket, amelyek eredetileg csak kisebb területen voltak otthonosak.

Így a debreceni — és az egész vizsgált területen jelentkező — *ö*-zés nem csupán betelepülők hatására vezethető vissza; legalább olyan szerepe volt az egyre terjedő írásbeliségnek is.

PAPP LÁSZLÓ

Ö-Lautung in Debrecen

Diese Abhandlung hat den Titel einer vor mehr als fünfzig Jahren (15. März 1906) erschienenen Mitteilung übernommen. Verfasser derselben war Ludwig Zoltai, der aus den Debrecener Senatsprotokollen des XVI. Jahrhunderts vier ungarische Texte veröffentlichte. Dieselben zeigen eine in Debrecen sonst ungewohnte, von der Gemeinsprache stark abweichende Verbreitung des *ö*-Lautes. Verfasser vorliegenden Abhandlung versucht das einschlägige Material vorzuführen, die Debrecener Belege mit denen von jenseits der Tisza und der Gegend der oberen Tisza aus dem XVI. Jahrhundert zu vergleichen, die er aus den im Landesarchiv bewahrten Familienarchiven gesammelt hat.

Hauptzweck der Abhandlung ist die Mitteilung der Belege. Darum wird die Mundartenliteratur, besonders diejenige, die den *ö*-Laut betrifft, nur skizzenhaft besprochen, wonach die Debrecener Beispiele folgen. Es wird versucht die Menge der Belege, die zerstreut und in ungarischen Texten vorliegen, übersichtlich zu ordnen. Der erste Hauptteil dieses Kapitels enthält die *ö*-Lautung, der zweite die anderen Fälle der Labialisierung. Weitere Gliederung im I. Kapitel: 1. *ö*-Lautung des Wortstammes in betonten und unbetonten Silben; 2. die Formen *tött*, *lött*, *vött*; 3. *ö*-Lautung am Ende des Wortstammes; 4. *ö* im Suffixen. Das zweite Kapitel enthält: 1. den Lautwechsel *ö* ~ *é*; 2. den Lautwechsel *ü* ~ *i*, (*ü* ~ *i*); 3. sonstige vereinzelte Fälle, die gegebenenfalls noch weiter detailliert werden. Die Belege werden in den Kapiteln chronologisch vorgeführt. Das hat den Nachteil, dass ein Forscher,

der bestimmte, ihm nötige Belege sucht, das ganze betreffende Kapitel durchzulesen hat um festzustellen, ob das gesuchte Beispiel schon in den Debrecener Senatsprotokollen des XVI. Jahrhunderts vorkam, anderseits wird durch diese Methode der Gang der Wandlung klarer veranschaulicht.

Im dritten Kapitel folgen die Belegen, die nicht aus Debrecen stammen. Hier folgt der Verfasser dem geographischen Prinzip, die Belege werden nach bestimmten Gebieten und innerhalb derselben nach Ortschaften angeführt, nach 10 Fragen abgeteilt: 1. *ö* im Wortstamm (*kelt* 'datum, datae', *szerez* 'schaffen', *személy* 'Person', *rend* 'Ordnung', *ember* 'Mensch'); 2. *ë* im Wortstamm (*föld* 'Erde', *törvény* 'Gesetz', *köz* 'Zwischenraum', *György* 'Georg'); 3. die Formen *tött*, *lött*, *vött*; 4. *ö* ~ *ë* im Stammauslaut; 5. (-*koz*), -*kéz*, -*köz* und (-*kod*), -*kéd*, -*köd*; 6. (-*hoz*), -*héz*, -*höz* und (-*szor*), -*szër*, -*ször*; 7. *ö* ~ *é* (*elöbbi* ~ *elëbbi*, *tisztelendö* ~ *tisztelendé*); 8. *ü* ~ *i* (*hit*, *pünköst*); 9. *ű* ~ *i* (*mű* 'Werk'); 10. *ü* (*ö*) ~ *ë* (*feküd* 'liegen', *esküd* 'schwören', *kívül* 'draussen').

Das letzte Kapitel stellt nach der skizzenhaften Analyse der nicht Debrecener Belege fest, dass in das ursprünglich meist illabiale Vokalsystem von Debrecen und jenseits der Tisza labiale Phoneme mit hoher Zungenlage in grösserem Masse erst durch äusseren Einfluss eingedrungen sind. Diese Wirkung ist aber nicht bloss der Einwanderung aus Gebieten mit *ö* Lautung zuschreiben. Die immer wachsende Verbreitung der ungarischen schriftlicher Literatur spielte dabei eine zumindest ebenso grosse Rolle.

I. PAPP